

*Видання Асоціації
Модерністичної Школи
Друкарство*

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ

**ДЕЯКІ ДЖЕРЕЛА СИМВОЛІКИ
Г. С. СКОВОРОДИ**

(Відбитка в: Праці Українського Вищого Педагогічного
Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі
Науковий Збірник т. II).

ПРАГА, 1934.

1.

Як відомо, символ грає центральну роль у світогляді Сковороди.¹⁾ Що він символічно витовмачує біблію, не повинно нас дивувати — для нього Біблія є «символічний світ»: «Біблія есть символический миръ, затѣмъ, что въ ней собранныя небесныхъ, земныхъ и преисподнихъ тварей фигуры, дабы они были монументами ведущими мысль нашу въ понятіе вѣчнаго Натуры, утаеннаго въ тлѣнной, такъ какъ рисунокъ въ краскахъ своихъ» (496).²⁾ Тому Сковорода вбачає в усіх описаних у Біблії подіях лише символічний вислів теологічних та метафізичних думок. І в цьому не багато нового. Символічне товмачення Біблії від Фільона Олександрійського та інших представників «геленістично-юдаїстичної» філософії перейняте було отцями церкви, а в нові часи знайшло яскравих репрезентантів у містичних письменниках.³⁾ Але ж Сковорода йде так далеко, що інтерпретує символічно не лише біблійні оповідання, а й, н. пр., оповідання про те, що Симеон-Стовпник жив на стовпі, а Діоген-Кінік у барилі (518). Сковорода, як відомо, користувався символікою й як літературним засобом вислову, — про це свідчать не лише його «Байки», а власне й усі його твори, що повні теж байок, алегоричних оповідань. «притч», тощо.

¹⁾ Про це див. у Ф. Ерна: *Философия Сковороды*, Москва 1912, і в моїй книзі „*Skovoroda*“ (друкується).

²⁾ Цитую Сковороду за виданням Бонч-Бруевича, а твори, що їх у цьому виданні немає, за виданням Багалія; в останніх випадках до вказівки на частину та сторінку додаю нотку: „Баг“.

³⁾ Короткий огляд питання в моїй згаданій книзі. Літературу я подав у книзі: „*Философия на Україні*“, спроба історіографії питання, див. 2. вид. Прага, 2. I. 1929, та в статті „Г. С. Сковорода и немецкая мистика“ у „*Трудах Русскаго Народнаго Университета в Прагѣ*“, Т. II., 1929. Деякі деталі в моїх „*Skovoroda-Studien*“ (друкуються в „*Zeitschrift für slavische Philologie*“, починаючи з т. VII., 1930) та в поширенім українськім обробі статті „Сковорода та німецька мистика“, що теж має незабаром вийти друком, нарешті, в моїх „*Нарисах із історії філософії на Україні*“, Прага, 1931.

Сковорода мотивує вживання ним «сего забавнаго и фигурнаго рода писаній», який, мовляв, «былъ домашній самымъ лучшимъ древнимъ любомудрцамъ». «Истина острому ихъ взору не издали болванѣла такъ, какъ подлымъ умамъ, но ясно, какъ въ зеркалѣ, представлялась, а они, увидѣвъ живо живой ея образъ. уподобили оную различнымъ тлѣннымъ фигурамъ. Ни одни краски не изъясняютъ розу, лилію, нарцисса столько живо, сколько благолѣпно у нихъ образуєть невидимую Божию истину. тѣнь небесныхъ и земныхъ образовъ. Отсюда родились **hieroglyphica, emblemata, symbola**, таинства, притчи, басни, подобія, пословицы... И не дивно, что Сократъ, когда ему внутрений ангель, предводитель во всѣхъ его дѣлахъ, велѣлъ писать стихи, тогда избралъ Езоповы басни» (Баг., II., 152).

Сковорода не тільки писав байки, але й малював емблематичні зображення. Таких зображень у копіях дійшло до нас кільканадцять. На жаль, лише три з них були видані. Це малюнок, репродукований при факсиміліс начерку Сковороди в виданні Бонч-Бруєвича ⁴⁾, та два малюнки, видані Багалієм ⁵⁾. Копії з малюнків Сковороди й досі переховуються в колишньому Рум'янцевському музеї ⁶⁾, а також у кол. музеї Київської духовної академії ⁷⁾. Сковорода згадує принагідно про інші свої малюнки. «Я недавно написалъ таинственный образъ. Опъ представляеть море съ берегомъ, съ котораго летить на другую сторону моря ласточька» (269). А в «Алфавит-і міра» він веде дієві особи діяльогу до покою, де, як виявляється з дальшої розмови, «столько новыхъ картинъ. Смотри: вся горница ими одѣта» (352). Про ці малюнки далі й іде мова.

2.

Дуже дивно, що малюнки Сковороди, а тим більше ті місця його творів, що такі малюнки описують, не звернули на себе уваги дослідників. Малюнки Сковороди лишились, за згаданими виїнятками, не видані та навіть не описані, хоч би в примітках до одного видання творів його; також ані видані три малюнки, ані описи малюнків у «Алфавит-і міра» й інших творах не проаналізовані й не зінтерпретовані.

Як відомо, емблематичні та символічні зображення були ду-

⁴⁾ Репродуковано в статті І. Мірчука в I. томі „Праць Українського Іст.-Філ. Товариства в Празі“, Прага, 1926, стор. 33.

⁵⁾ „Історія Слобідської України“, Харків, 1918, стор. 272. та 273. На жаль, репродукція ця не задовольняє навіть мінімальних вимог друкарської техніки. У моїй (цитованій вище) книзі я даю копії цих репродукцій, але що ніякими засобами не вдалося одержати задовільних знімків із них, то я змушений був просто перемалювати обидві репродукції, чого, розуміється, в інших умовах із наукового пункту погляду не можна допустити.

⁶⁾ Рукопис „Алфавита міра“, № 1657.

⁷⁾ Рукопис № 605 (№ 3) „Алфавита міра“.

же улюблені в християнському мистецтві.⁹⁾ Зокрема в XVI—XVIII. віках існували численні збірки «емблем» та «символів» із відповідними текстами⁹⁾. Я мав нагоду пересвідчитись, що один із таких збірників, а саме видані з наказу Петра I. в Амстердамі 1705. р. „*Symbola et emblemata selecta*“, був Сковороді відомий та ліг в основу деяких елементів його символіки. Я дам зараз доказ знайомства Сковороди зі згаданим виданням, а далі зупинюся коротко на інших упливах амстердамських «символів та емблем» на Україні та в Росії.

Доказ знайомства Сковороди з амстердамськими «Символами та емблемами» не важко перевести. Обидва головні місця, де Сковорода наводить приклади «символів» та «емблем», виявляють безумовний уплив „*Symbola et emblemata selecta*“, бо описані ним майже виключно штихи з „*Symbola et emblemata*“ та наведені, здебільшого, ті самі речення, які ми зустрінемо як пояснення до малюнків і в амстердамському збірнику.

Вже вище ми згадували, що опис символічних малюнків у «Алфавиті міра» зв'язаний із тим, що дієві особи відвідують хату Григорія, де й відбувається така розмова:

Яковъ: Не удивляйся: разумнымъ людямъ мудрая картина есть планомъ, представляющимъ обширность цѣлой книги...

Афанасій: Что за вздоръ? Вокругъ звѣри, птицы, лѣса, горы, скоты, воды, рыбы, гады и проч. и проч. Будьто рай поганскій... Посмотримъ на первую, что надъ дверми. Что за птички сидятъ на — цвѣтущихъ вѣтвахъ?

Григорій: Соловей съ своими дѣтьми; учитъ ихъ пѣть.

Яковъ: А прочитайте, что говоритъ картина?

Григорій: «Родители суть наши лучшіе учителя». Судите, не прекрасная ли пѣснь? И не должно ли почитать предковъ нашихъ законы? Извѣстно, чего учитъ насъ мать наша Библиа» (353).

Відповідний малюнок знайдемо на стор. 103. „*Symbola et emblemata*“ під № 302. Текст до нього: «Родители суть наши лучшіе учителя», а лагінський — „*Melior doctrina parentum*“ (див. табл. II, 6).¹⁰⁾

Розмова йде далі:

Ермолай: Взгляньте сюда. О бѣдненькой олень: съ вонзенною въ тѣло стрѣлою страждетъ возлѣ холма;

⁹⁾ Див. такий перестарілий уже, щодо пункту погляду, але не позбавлений цікавості твір, як „Християнская символика“ графа С. С. Уварова (Т. I. Москва, 1908; том другий, на жаль, залишився в рукописі), або *Gabiet d'Alviella: La migration des symboles*, 1891.

⁹⁾ Див. про це ще далі § 5, ст. 16—17.

¹⁰⁾ Додамо, що в читача не може повстати сумнів, чи птахи, зображені на штиху, є соловей та солов'ята, бо на це вказує голяндський поясняльний текст

полъ стрѣлы въ язвѣ; пропалъ онъ. Кто пособить?

Яковъ: Не бойся! Развѣ не видишь, что траву кушаетъ? Она ему выгонитъ вонъ стрѣлу. Сія трава у древнихъ еллиновъ звалась: *λένταμνος*.

Ермолай: И такъ стрѣлецъ ничево надъ нимъ не успѣлъ? Хотѣлъ бы я знать, кто его учитъ цѣлбы сей?

Яковъ: Развѣ не видишь? Что сей тебѣ говоритъ олень? Природа превосходитъ науку. Вотъ кто его учитъ! Самый лучшій учитель«. (353).

І пораненого оленя побачимо в „*Symbola et emblemata*“ (стор. 113, 332, див. табл. I, 2) з написом »Природа превосходитъ хитрость«; але це невдалий переклад із латинського тексту — „*Natura praestat arte*“ (пор. нім. текст „*Natur geht über Kunst*“) Сковороді, очевидячки, пригадувався латинський текст.

Дієві особи описують усе нові та нові малюнки, що ними прикрашена хата Григорія.

»Афанасій: А протолкуйте мнѣ, что это за пирогъ что-ли?

Лонгинъ: Гдѣ тебѣ пирогъ; конечно, сего дня мало ты ѣлъ. Это раковина, или черепашка, или устрица. Откушай ее, она говоритъ самое премудрѣйшее: »ищи себе внутри себе«. Все ея добро внутри черепа сохраняется« (353).

І черепашка є на штихах амстердамських емблем (стор. 119. № 351, див. табл. I, 3); підпис: »Не ищи себя извне«, лат. — „*Ne te quaesiveris extra*“.

»Афанасій: ... Ба! да ты, братецъ, и слона кушаешь?... Хлѣбъ да соль...

Григорій: Нѣтъ ево вкусѣе и здоровѣе. И васъ милости просимъ. Онъ мене укрѣпляетъ искать цастія въ Богѣ...

Аѳанасій: На что жъ онъ въ гору поднимаетъ хоботь?

Лонгинъ: Ожидаетъ поздравить восходящее солнце. ... Не живой ли се образъ челоуѣка благочестиваго?« (353—4).

І слона знайдемо в нашій книзі (стор. 193, № 422), знов із не дуже вдалим слав'янським перекладом: »Совѣсть чистая Богу оугодна« латинського тексту „*Pura placet pietas*“, на латинський текст, очевидячки, натякає Сковорода „*pietas*“ = »благочестіє«).

»Ермолай: Кто се таковъ? Какой-то молодчикъ. Конечно, пить хочеть. Наклонился къ источнику...

Яковъ: Вотъ несчастный Нарциссъ! О, бѣдненькой! ... Въ чистомъ источникѣ засмотрѣлся на благообразную свою кожу, а не вникаетъ внутрь, въ самое сердце свое — тѣмъ губитъ себе, что любитъ себе.

Табл. I.

Григорій: — О Нарцисъ! Премудрая твоя пѣсенька, но не разумѣешь ея; я жъ твою пѣсню воспую тебѣ же. Узнай себе. Заглянь внутрь.» (354).

Цікаво, що обидві »пісні« Нарцисові, так би мовити, його »гасла«, зустрінемо в „*Symbola*“-х. А саме на стор. 163, № 484, (табл. I, 5) побачимо Нарциса, що »схилився до джерела« з підписом: »Бѣдствовати бѣда тому, хто самъ себе любить«, а далі (стор. 241, № 718, табл. I, 6) бачимо друк зображення Нарциса з текстом: »Знай самъ себѣ«, „*Nosce te ipsum*“, „*Kenne dich selbst*“. Як відомо, перший діялог, написаний Скворородою, носить назву: »Наркисъ. Розглаголь о томъ: Узнай себе« (75 і далі). Чи припускати вже там вплив амстердамських »Символів та емблем«, — для рішення цього питання не маємо даних.

Описаний і витовмачений далі співрозмовниками малюнок бобра не має в собі аналогії в нашій книзі (оповідання про бобра запозичене з Фізіолога або з інших збірників емблем.¹¹⁾ Але далі йдуть один за одним описи малюнків із „*Symbola et emblemata*“.

»Лонгинъ: А вотъ видишь: лѣтаеть около свѣчи ночной метеликъ.

Ермолай: Развѣ онъ любить свѣчу?

Лонгинъ: Возможно-ль, чтобъ ночной твари нравился свѣтъ?

Ермолай: Какой же бѣсъ несетъ его къ несредному?...

Лонгинъ: Вотъ прочти въ низу ему награждение: »Охота моя погубляетъ мене« (354—5).

І така гравюра є в „*Symbola*“-х, — стор. 105, № 310, пор. табл. I, 7, підписи: »Охота моя приключаетъ мнѣ смерть«, „*Dampnosa voluptas*“, „*Meine lust kostet mir das leben*“. Скворода, як бачимо, цитує неточно¹²⁾.

»Аѳанасій: Смотри! Собаки на горѣ рвуть оленя... Но сей олень, въ челоуѣчьемъ одѣяніи; что за вздоръ?

Яковъ: Бѣдный Актеонъ превращается въ оленя. Вотъ при источникѣ моется съ служанками Діана. Она его передѣлала въ звѣря, чтобъ охотника свои жъ собаки загрызли. ... Вотъ что дѣлають: »враги челоуѣку домашніи его« (355).

Актеона, як і Нарциса, зустрічаємо не на одному, а на двох штихах. Штих ч. 493, стор. 167 (пор. табл. I, 8) має підпис: »Ближайшіи его измѣнили«, „*Senit canum fera facta suorum*“,

¹¹⁾ Див. I. Strzygowski: *Der Bilderkreis des griechischen Physiologus* (Byzant. Studien, Archiv, II), Leipzig, 1899, стор. 29; в західньо-європейських збірниках емблем бобра приблизно з тим самим сенсом, що в Сквороди, знайдемо в Alciatus-а, Camerarius-а (див. нижче).

¹²⁾ Пор. ще № 783, стор. 263. — мухи коло свічки, — „Любовью мучаюся“ „*Amore crucior*“, „*Die Liebe verziert mich*“.

„Getödet von seinen getreuesten“. Сковорода взяв текст із євангелія (Мат. 10, 36), який уживався й у містичній літературі (пор. „Imitatio Christi“ III, 45, 4). Але в описі малюнку згадується »Діана съ служанками«, їх побачимо на штиху ч. 715, стор. 241, який теж зображує Актеона. »Не къ статѣ ему видѣтъ чистую дѣву«, каже Яків (355), а напис до штиху ч. 715. є: „Nimium vidisse nocet“, „All zu viel sehen ist schädlich“; слав'янський переклад є досить незрозумілий: »Много смѣшенія скѣмъ вредить«¹³⁾.

»Тонгинъ: Здѣсь тщеславный Фаетонъ съ шумомъ и съ колесницею съ небесъ низвергается. . . Съль не на своемъ мѣстѣ, презрѣвъ совѣтъ отческій. »Досажденіе мужа смиряетъ«. Досажденіе значитъ противиться отцу« (355).

I Фаетон є в „Symbola“-х — стор. 251, № 748 (пор. табл. II, 2); лише напис зовсім інший: „Altius ascendentes lapsu graviore ruunt“, „Je höher gestiegen, je höher gefallen“ (слав'янський переклад вірний, але незграбний).

»Ермолай: О прекрасный холмъ пріосѣненный! Что за птички сидятъ на сухихъ вѣтвахъ?

Лонгинъ: Пѣсня сея птицы даетъ знать, что пустыннолюбная горлица съ своими дѣтьми воздыхаетъ о своемъ супругѣ. Пѣснь ея изъ Исаи: »воспою возлюбленному пѣснь«. Вотъ подъ деревомъ лежитъ ея любезный мертвъ! А отъ его богатый ключъ качаетъ струи водъ подъ гору на луга. . .« (355).

Горлица зображена в багатьох штихах „Symbol“-ів. Точної відповідності до опису в Сковороди, одначе, не має ні один із цих штихів (пор. № 72, стор. 25, »Любовь моя пребываетъ и по смерти«; № 299, стор. 101, »Пѣсни мои, и жалоба едина есть«; № 534, стор. 179, зображена горлица з голуб'ятами, під деревом мертвий голуб, — »Нынѣ узналъ, что есть любовь«, „Nunc scio quid amor sit“; № 639, стор. 215, голубка над мертвим голубом, — »Смерть его и жизнь свою плачу«, „Vitam meam ejusque mortem plango“).

Дальші малюнки Сковорода об'єднує до купи:

»Григорій: Скажи мнѣ, Аѳанасій, чего ты все смѣшся? Я давно примѣтилъ. Что тебѣ смѣшно?

Аѳанасій: Смѣюсь твоимъ купидонамъ. Ты ихъ множество собралъ, помѣшавъ дѣло съ бездѣльямъ, а христіанство съ язычествомъ.

Григорій: Не опасайся, другъ мой. Вся чиста чистымъ. Баснословныя древнихъ мудрецовъ книги, есть то самая предревняя богословія. Они такъ же не вещественное естество Божіе изображали фигурами, да-

¹³⁾ Також Іксіона, якого згадує Сковорода в цитованому місці, знайдемо в „Symbola et emblemata“, № 249, стор. 85.

бы невидимое было видимымъ, представляемос фигурами тварей». (355).

Дійсно, кількість малюнків, де бачимо купідонів, у деяких частинах амстердамських »Символів« велика (напр., чч. 32, 38, 45, 46, 51, 54... , або 83, 85, 87, 88, 89, 92, 93, 95... , або 650, 652, 653, 654, 655 — 660, 662—671, 673—682, 684, 686, 688, 690, 692, 694, 696, 698, 699, 700, 702, 704, 706...).

Розмова переходить на малюнки з купідонами.

»Ермолай: Взгляньте, пожалуйте на великолѣпную гавань, издали видну. А за нею на високой горѣ богатый городъ, смотрящій на широту морскую. Безъ сумнѣнія, къ той-то гавани плвуть три корабля сіи съ поднятыми флаками, управляемы купидонами?

Лонгинъ: Смотри же, коль прилично сія картина говорить: »Господь права сотворить теченія твоя« (356).

Ми маємо в „*Symbola*“-х гравюру, де, що правда, лише самий корабель, і бракує »багатого міста«, »високої гори«, »роскішної гавані« (№ 654, стор. 219, табл. I, 10). Напис: »Вельми хорошо тѣ плавають гдѣ любовь въ правилѣ стоитъ«, „*Quam bene navigant, quos Amor dirigit*“ замінений у Сковороди на цит. із »Притч Соломоновых« (16, 9).

»Ермолай: Вотъ два прекрасные мальчики! Конечно, они купидоны. Одинъ другого на раменахъ несетъ: долженъ носимый носящему благодарить.

Лонгинъ: Но еще больше одолженъ носящій носимому другу.

Ермолай: Для чего?

Лонгинъ: Для того, что носящій слѣпъ, а носимый очитъ. Одинъ человекъ изъ двоихъ составленъ. Подпись изъ Павла: »прилѣпляйся Господеву единъ духъ есть съ Господомъ«. (356—7).

Відповідний штих у »Символах« знову знайдемо — стор. 243, № 721, табл. I, 11, але напис у Сковороди знову инший (у „*Symbola*“-х: „*Amantibus una voluntas*“, слав. »Любезнымъ доведеться держать равно восхотѣнія«).

»Ермолай: Помогите сему трудолюбцу: упадетъ подъ бременемъ. Купидонъ цѣлую на раменахъ таскаетъ систему міра.

Лонгинъ: Не бойся.

Яковъ: Не опасайся! Онъ въ одной десницѣ и все Коперниковы міры въ забаву носить лучше Атласа. А кто онъ? Се тотъ, кто спрашиваетъ Юва: »гдѣ былъ еси, егда основахъ землю?« (357).

Цей купідон, що »ліпше за Атланта« несе земну кулю, є і в „*Symbola*“-х, стор. 249, № 744 (пор., табл. I, 12), підпис: „*Plus quam Atlas*“, »болѣ Атланта«. Знову Сковорода додав цитату з св. Письма.

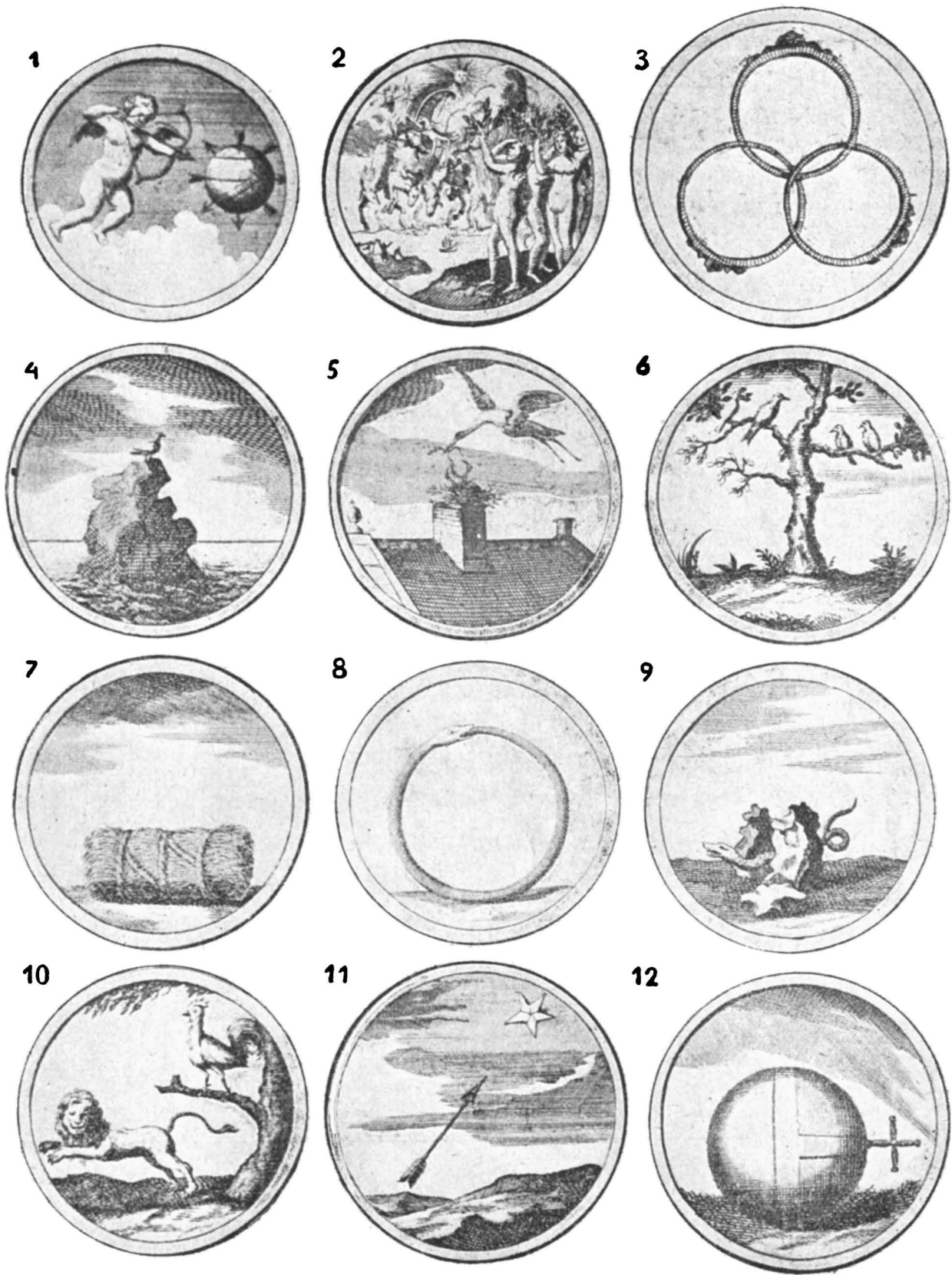

Табл. II.

»Яковъ: Но кто скажетъ, что значить кругъ міра, со всѣхъ сторонъ пронзенъ стрѣлами?

Григорій: Что есть стрѣла, если не стремленіе? Что-жъ есть стремленіе, если не Божіе побужденіе, всю тварь къ своему мѣсту и своимъ путемъ движущее? Сіе-то значигъ составляетъ міръ и сей машинѣ движеніе давать. Древнѣйшее любу мудрцовъ реченіе: »любовь составляетъ міръ«. . . Тотъ же вкусъ и въ тѣхъ рѣчахъ: »все побѣждаетъ любовь«. . . »Крѣпка яко смерть любовь. . .« »Богъ любви есть«. (357).

І земну кулю знайдемо в „*Symbola*“-х, стор. № 249, 741 (пор. табл. II, 1) — напис: »Любовь все бережетъ«, „*Cuncta conservat amor*“. Коло земної кулі — купідон. Не даремно відніс Сковорода цей символ до групи малюнків із купідонами.

Сковорода згадує далі ще малюнок »Ангела природы« й ікони Христа й Богоматери. Вони, розуміється, не позичені вже з „*Symbol*“-ів.

3.

У діяльогу »Кольцо« Сковорода говорить про »символи« та »эмблеми«. »Древніе мудрецы имѣли свой языкъ особый, они изображали мысли свои образами будто словами. Образа тѣ были фигуры небесныхъ и земныхъ тварей. . .« (268). »Образъ, заключающій въ себѣ тайну, именовался по еллински „*Εμβλίμα*“ (269) »А естли такихъ фигуръ сложить вмѣстѣ двѣ или три, — тогда называлось *Σύμβολον*, *Conjectura*“ (*ibidem*).

Сковорода наводитъ і приклади. »Наприм. . . снопъ травы съ сею надписью: всяка плоть трава« (269). »Фигура змія, въ кольцо свитаго, съ сею надписью: отъ тебѣ Боже начало, въ тебѣ же да кончится. Вѣчнаго вѣчность такъ же образовалась тремя перстнями или кольцами, межъ собою сцѣпленными съ надписью: Сін тріе, выше всѣхъ стихій. Сердце устремившееся къ вѣчному означалось образомъ стрѣлы, горѣ стремящейся къ звѣздѣ, съ такою подписью: долѣгъ мнѣ одинъ онъ. Сердце вѣчностью просвѣщенное образовалось кустарникомъ или насажденіемъ плодопринесшимъ зерно, падающее сверху поверхности земной, съ подписью: Чаю будущія жизни. Изображалось и орломъ взирающимъ и возлетающимъ къ Солнцу съ подписью: горю къ безсмертію. Такъ же зміемъ, совлекшимъ свою ветошь весною и обновившимъ юность. Я недавно написалъ таинственный образъ. Онъ представляетъ море съ берегомъ, съ котораго летитъ на другую сторону моря ласточка, съ надписью: зимою нѣтъ здѣсь для меня покою« (269). Трохи далі згадує Сковорода ще »шаръ земный, изображенный съ царскою короною и скипетромъ, но опровержень, . . . подписано слѣдующее: дуракъ уповаешь на него« (*ibidem*).

Усі ці символи та емблеми маємо в амстердамському збірнику: «Сніп сіна» — 414, стор. 139, (табл. II, 7), — „*hoc omnis caro*“, «Токмо сїна» (пор. Ісайа, 45, 6); змії, звитий у кільце — 615, ст. 207 (табл. II, 8), — «конець отъ начала происходитъ», „*finisque ab origine pendet*“; три кільця — № 168, стор. 57 (табл. II, 3), — напис инший, ніж у Сковороди: „*Superabo*“, «Азъ все преодотью» (пор. I, 4, — напис: «смерть или свободу пріять»); стріла, що летить на зорі — № 217, стор. 75, (табл. II, 11), — «Єдина мнѣ довольна есть», „*Unus sufficit*“, „*Ein einziger ist mir genug*“, Сковорода використав чоловічу форму — «одинъ онъ», цим на-тякаючи на Бога, як на мету всякого стремління людського; зерно як символ майбутнього життя зустрічаємо на штиху № 417, стор. 141 (табл. I, 9), — „*Spes alterae vitae*“, «Обновляюся». Сковорода знов користується латинським текстом; вірла зустрічаємо на гравюрах амстердамських „*Symbol*“-ів часто, але написи завше лише подібні до того, що наводить Сковорода (пор. стор. 71, № 209 — „*Et profundissima quaeque*“, «Зрить даже до безднъ», стор. 89, № 260 — „*Non est mortale, quod opto*“, «Еже азъ желаю божественно есть», стор. 175, № 518, 203, № 603, ...); змія, що «оновлюється», скидаючи стару шкуру — № 613, стор. 207, (табл. II, 9) — «гѣмъ обновляюся», „*positis novus exuviis*“; ластівка — № 309, стор. 105 (табл. I, 1), — «Ищеть индѣ жилища своего», „*Alio hybernandum*“, нарешті, держава знаходиться теж у „*Symbola*“-х, із характеристичним підписом: «Дуракъ на него уповасть», „*Stultus fidit*“, „*Ein narr traut darauf*“ (стор. 77, № 225; табл. II, 12).

Цим не обмежуються всі паралелі до творів Сковороди, які ми можемо знайти в „*Symbola et emblemata selecta*“.¹⁴⁾ Ми знайдемо там і образ голуба, що врятувався від потопу на скелю, що його бачимо на одному з виданих Багалієм малюнків Сковороди,¹⁵⁾ — див. штих № 482, стор. 163 (табл. II, 4), — „*In constantia quiesco*“, «Напостоянствѣ оупокоюся»; знайдемо там і буєла, героя діяльогу Сковороди «Благодарный Еродій» (напр. № 491, стор. 165, табл. II, 5, пор. також № 283, стор. 97, № 792, стор. 255), і малпу, що схарактеризована в тім самім діяльогу як зла виховниця (№ 557, стор. 187 — „*Caesus amor sobolis*“, «Любовь вдѣтехъ слѣпнѣ родителей»). Знайдемо паралелі й до окремих прикладів і уподіблень Сковороди. Наведемо лише два приклади. Говорячи в «Израильск»-ому змѣ -і» про «антипаеію» та «симпаеію», Сковорода наводить як приклад: «малая птица пѣтухъ пугаетъ льва» (367). Відповідну тему зустрінемо аж два рази на сторінках „*Symbol*“-ів, № 336, стор. 113 (табл. II, 10), де бачимо переляканого льва та півня

¹⁴⁾ Деякі доповнення до цієї статті в моїй уже не раз цитованій книзі про Сковороду.

¹⁵⁾ Ці малюнки, як я згадував, я перевидав у моїй згаданій книзі. Другий малюнок — Новв ковчег — теж є в „*Symbola*“-х № 372, стор. 125.

з написом — «Приключая и сильнѣйшему трясенію», „*Tremorem injicio fortissimo*“; другий штих того самого змісту (№ 410, стор. 141) має до себе напис — «пріѣхаль видѣль побѣдилъ», „*veni, vidi, vici*“. До згадки Сквороди, що орел сідає на голову оленеві та, б'ючи крилами йому по очах, заганяє його до смерти (342), маємо паралелю в штиху № 211, стор. 73 — «Оумертвляю его через егоже труды» „*Instante victoria*“.

4.

Що ані сама ідея символічного зображення, ані амстердамські „*Symbola et emblemata*“ 1705. року не були на Україні незнані, про це маємо досить свідощтв.

Якісь „*Emblemata*“ купив р. 1632—1633 Могिला.¹⁶⁾ У бібліотеці Епіфанія Славинецького була якась «Символіка египетская».¹⁷⁾ У бібліотеці Стефана Яворського (що між иншим за часів професорування Сквороди в харківській колегії там знаходилась) було декілька збірників подібного характеру, напр., „*Firmamentum Symbolicum*“ *Sebastiani a Matre Dei*,¹⁸⁾ „*Apelles symbolicus*“ Кетена,¹⁹⁾ збірники байок,²⁰⁾ „*Apophtegmata*“ Еразма Ротердамського,²¹⁾ нарешті „*Pia Desideria*“²²⁾ — без сумніву один із найкращих збірників символів (*Hermanus Hugo*, н. пр., Антверпен, 1624). Усі згадані книжки належать саме до можливих джерел символіки в українській літературі. Подібні збірники знайдемо й у бібліотеці Теофана Прокоповича, який, до речі, перекладав одну з цікавих збірок політичних символів *Saaverd*-а на російську мову.²³⁾

Згадані бібліотеки цікаві нам як типові бібліотеки українських теологів XVII. в. До традиції символічних збірників емблем наближається й відома «Неіка-іорополітика», що була видана в Києві р. 1712, та була багато разів передруковувана пізніше.²⁴⁾ У Чернигові вийшла 1709. р. книга «Царский путь

¹⁶⁾ „Архивъ Юго-Зап. Руси“, I, 7, 187.

¹⁷⁾ И. Шляпкинъ, Св. Димитрій Ростовскій и его время, СПб., 1891, стор. 73.

¹⁸⁾ С. Масловъ: Библиотека Стефана Яворскаго, „Чтенія въ Обществѣ Нестора Лѣгописца“, т. XXIV, 1914, № 402, пор. № 406.

¹⁹⁾ Там саме, №№ 170, 171, див. *Estreicher*, XIX, 234.

²⁰⁾ Там саме, стор. 133.

²¹⁾ Там саме, № 464.

²²⁾ Там саме, № 536.

²³⁾ Верховскій, Духовный Регламентъ, Ростов над Доном, 1917, т. I, стор. 132, т. II, част. 3, стор. 21, № 11. У Прокоповича — еспанське видання: „*Empesas politicas o idea de un principe politico-christiano, representata en cien empresas*, Monaco, 1640 (лат. вид., н. пр., Amsterdam, 1659). Крім того, в бібліотеці Прокоповича були різні видання Камерарія, пор. II, 3, стор. 31, № 1549, 26, № 1265, 29, № 1409, 46, № 2595, 49, № 2636), Менестрерія („*Philosophia imaginum*“, там саме, стор. 34, № 1731).

²⁴⁾ Передруки: 1718, 1724 (СПБ), 1728, 1790 (Москва), 1760 (Львів), коло 1790 (Відень). Див. статтю К. Шероцького, „Наше Минуте“, 1918, I.

Хреста Господня», мабуть, у Росії виданий («лубок») «Емблемать духовный ко обучению христіанской вѣрѣ, 1743. р.^{24а}). Та символічних мотивів в українському штиху XVII—XVIII. вв. безліч! Те саме можна сказати й про малярство.²⁵)

Щодо впливу амстердамського збірника в мистецтві, то дуже можливо, що саме його давав 1724. р. Яків Маркович малярові «для перерисовыванія нѣкоторыхъ лицъ».²⁶) А Арсеній Мацієвич замовив копії з численних гравюр «Символів» для двох дверей у Ростовському кремлі.²⁷) З оцих дверей малюнки «Символів» перейшли до народнього мистецтва, зокрема на кахлі, зразки яких переходять у Ростовському музеї.²⁸) Символічні малюнки бували й інде по церквах. Так були такі малюнки в великій кількості в церкві арх. Гавриїла в Сокольниках коло Москви²⁹) та, як можемо гадати на підставі описів, були вони позичені з тієї такої самої збірки. Повстали малюнки ці, мабуть, при обнові церкви 1787.³⁰) Знищено ці малюнки 1852. р., коли митр. Філярет знайшов, що в них почасти немає «ничего церковнаго», почасти вони протирічать православію.³¹)

І Сковорода конкретизує принагідно те оповідання про малюнки, якими «одѣта» «горница» Григорія в «Алфавит-і Міра». В Харкові йому доводилося бачити емблеми «на стіні» (як малюнки або як розпис?). Він розповідає: «Довелось мнѣ въ Харьковѣ между премудрыми емблематами на стѣнѣ залы видѣть

^{24а}) Мені ці видання непряступні, цитую їх за Буслевим, «Мои досуги», т. II, 1886, ст. 99 й далі.

²⁵) Див., н. пр., Ол. Новицький, Символічні образи київських стародруків, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», 1926, Т. 144-145, стор. 141-154; Н. Коцюбинська, Пелікан в українському мистецтві, «Записки Іст.-Філ. Відділу УАН», 1926, IX, 230-245; Д. Щербаківський, «Символіка в українському мистецтві, I, Збірник Секції Мистецтва т. I, Київ, 1921, стор. 55-74; І. Крип'якевич, З історії української графіки, «Світ», Львів, 1917, ч. 4; П. М. Попов, Панегирик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80 р. р. XVII в., «Збірник на пошану акад. Д. Багалія», Київ, 1927, стор. 668-697. На жаль, в усіх оцих працях не освітлений ні один із тих символів, що грають видатну роль в філософії Сковороди.

²⁶) Щоденник Марковича, I, 53. Є. Спаська (Кохлі Чернігівщини XVIII-XIX ст., Київ, 1927, із Збірника «Український Музей») гадає, що сюжети з «Символів та емблем» увійшли в народне мистецтво, зокрема їх зображувалося на кахлях (стор. 18). На жаль, авторки не вказує конкретних прикладів та не дає відповідних репродукцій. Пор. прим. 37а.

²⁷) Див. Юрій Шамуринъ, Ростовъ Великій, Москва, 1913, стор. 22, 31-32; С. фонъ Эдингъ, Ростовъ Великій, Угличъ (в серії И. Грабаръ, Русскіе города, т. I), Москва, 1913, стор. 127-8; А. Д. Ивановъ, Спутникъ по Ростову Великому, 1912. Знімки з обох дверей я репродукую в моїй згаданій книзі. Джерело цих малюнків, однак, в усіх цих творах не вказане! Я вказую на нього поперше.

²⁸) Юрій Шамуринъ, Ростовъ Великій, Москва, 1913, стор. 42-43.

²⁹) Див. Спогади графа М. В. Толстого, «Русскій Архивъ», 1881, II, 119.

³⁰) Так М. Толстой, ор. сит., але не виключено, що вони були там уже від будови церкви — поставленої Меньшиковим.

³¹) Там саме, 120 і далі.

слѣдующій: написанъ схожій на черепаху гадъ съ довговатымъ хвостомъ; средѣ черепа сіяеть большая золотая звѣзда, украшая оной; посему онъ у Римлянъ назывался *stellio*, а звѣзда *stella*, но подѣ нимъ толкъ подписанъ слѣдующій: *sub luce lues*, сирѣчь, подѣ сіяніемъ язва. Сюда принадлежитъ пословица, находящаясь въ евангеліи: гробы повапленныи» (Баг. II, 171, «басня» 29). І такий малюнок знайдемо в деяких збірниках символів, напр., у *Saaverd-a*, в *Boschius-a*.³²⁾

Ми могли б указати (і при нагоді зупинимось детально над цією темою) також на можливі впливи «символів» на українську проповідь та літературу взагалі. Я обмежуся тут лише двома прикладами. В. Родніков за М. Демковим³³⁾ ізвернув увагу на те, що Симеон Полоцький уживає порівняння душі з незаписаною дошкою, це на думку Роднікова має вказувати на знайомство Симеона з Коменським (хоч подібне порівняння зустрічаємо вже у Плятона та Арістотеля.³⁴⁾ Але чиста, незаписана дошка зустрічається часто в збірниках емблем, починаючи від XVI. віку, (н. пр., в Нашем сборнику № 111, стор. 39 — «ковсему оудобень», „*Ad omnia*“, пор. *Boschius*, цит. далі). — В «Ростовскомъ дѣйствѣ», програм якого заховався в рукописі, 2. ява III. акту починається заміткою: «Безъдушнии образъ...»³⁵⁾. образъ челоуѣка смертнаго прывѣтъствуеть восходящее слонъде...»³⁶⁾ І. Шляпкин гадав, що цей «безъдушний образъ» була, може, статуя Мемнона, але В. Резанов указує, що рештки витертого в рукописі слова аж ніяк не нагадують слова «Мемнонъ». Чи не «слон» це мав бути (дивись вище), який був для символічних збірників «образомъ челоуѣка благочестиваго?»³⁷⁾

Емблематичними малюнками користувався російський поет Г. Державін (пор. I. т. акад. видання його творів).^{37а)}

А чи не є відкликами на символіку XVII—XVIII віку деякі мотиви російської поезії XIX. віку? Знову лише два приклади — згадаємо Жуковського:

Скатившись съ горной высоты,
 Лежалъ во прахѣ дубъ, перунами разбитый,
 А съ нимъ и гибкій плющъ, вокругъ него обвитый.
 О, дружба, это ты!

³²⁾ Див. ст. 17. В амстердамських „символах та емблемах“ не знайдемо *stellio* (лише хамелвона з відповідним написом № 59 — „*sub luce lues*“, „подѣ небомъ (sic!) желчь“). Хамелвон з'явився на цьому місці через якість непорозуміння. До речі, цей символ свідчить (як і згаданий вище бібр) про те, що Скворода знав не лише амстердамський збірник, але й інші подібні видання.

³³⁾ В. Родніковъ: Два темныхъ мѣста въ нашей педагогической литературѣ, „Труды Киев. Дух. Академіи“, 1913, VI, пор. М. Демковъ, „Ж. М. Н. Пр.“, 1910, 5.

³⁴⁾ Пор. Theaetet. 191. С. і далі. Коменський посилається на Арістотеля — „*Didact. magna*“, V, 9. Пор. *Simplicissimus*, I, 9.

³⁵⁾ Слово витерте.

³⁶⁾ В. Резанов: Драма Українська. Т. IV, К; 1927, стор. 150, зр. стор. 59.

³⁷⁾ І. Шляпкинъ, Св. Димитрій Ростовскій, прилога, стор. 71, В. Резанов, *op. cit.*, стор. 59.

^{37а)} пор. цит. „Мои досуги“ Б у с л а е в а.

Ілюстрацію до цього віршу знайдемо в „*Symbola et emblemata*“, пор. № 75, стор. 27 — «то есть другъ, еже пребываетъ иносмерти», „*Amicus in mortem*“, або № 281, стор. 95 — «засыхаю съ тобою», № 533, стор. 179). — Згадаємо «Фонтанъ» Тютчева:

Какъ жадно къ небу рвешься ты!
Но длань незримо-роковая,
Свой лучъ упорный преломляя,
Свергаетъ въ брызгахъ съ высоты“.

«Ілюстрація» до цього віршу теж є в „*Symbola*“-х, — № 64, стор. 23 (текст, одначе, не звязаний зі змістом «Фонтан(-у)»³⁸⁾). Дальші аналізи російської антологічної поезії можуть дати ще немало матеріялу.

Що „*Symbola et emblemata selecta*“ не були забуті навіть у половині XIX. віку, про це свідчить згадка про них у «Дворянськом(-у) гнѣзд(-і) Тургенєва: Лаврецький у дитинстві діставав «Символи й емблеми» — «по воскресеньямъ, послѣ обѣдни». Йому «давали толстую книгу, таинственную книгу, сочиненіє нѣкоего Максимовича-Амбодика, подъ заглавіемъ: «Символы и эмблемы». Въ этой книгѣ помѣщалось около тысячи, частью весьма загадочныхъ, рисунковъ, съ столь же загадочными толкованіями на пяти языкахъ. Купидонъ съ голымъ и пухлымъ тѣломъ игралъ большую роль въ этихъ рисункахъ. Къ одному изъ нихъ, подъ названіемъ: «Шафранъ и Радуга» относилось толкованіє: «дѣйствіє сего есть большое»; противъ другого, изображавшаго «Цаплю, летящую съ фіалковымъ цвѣтомъ во рту», стояла подпись: «Тебѣ всѣ они суть извѣстны». — «Купидонъ и медвѣдь, лижущій своего медвѣженка», означали: «Мало-по-малу». Одея разсматривалъ эти рисунки; всѣ были ему знакомы до малѣйшихъ подробностей; нѣкоторые, всегда одни и тѣ же, заставляли его задумываться и будили его воображеніє»³⁹⁾.

Згадують про символи принагідно й Герцен і Белінський,⁴⁰⁾ а в останні часи А. Ремізов^{40*)}.

Один збірник емблем видано з російським текстом 1838. року. Це — «Сердце человеческое есть или храмъ Божій или жилище

³⁸⁾ Пор. паралелю зі Шіллера в моїй статті „Tjutčev und die deutsche Romantik“, „*Zeitschrift für slav. Philologie*“, 1927, IV, стор. 303-4.

³⁹⁾ „Дворянское гнѣздо“, XI, вид. „Слово“, Берлін, 1921, стор. 298, 299, 339. Амбодік був, одначе, лише видавцем двох останніх (1788, 1811) видань книги, а не її автором. Що Тургенєв спиравється на спогади власного дитинства, це можемо припускати з певною ймовірністю. — На кількість купідонів у книжці натякає й Скворода (див. ст. 7—8). Тексти в Тургенєва трохи змінені в порівнянні з першим виданням. Вони були змінені видавцем Амбодіком. — Згадані у Тургенєва штихи дійсно є в книзі: „шафран та веселка“ — № 384 стор. 129; „цапля“... — № 644, стор. 215; „ведмідь із ведмедиком“ — № 788, стор. 265. — Пор. ще „Рудинъ“, VI, т. IV, 470, „Степной король Лиръ“, VII, 164, 169.

⁴⁰⁾ Герценъ, Сочиненія, вид. М. Лемке, т. XIII; Бѣлинскій, Сочиненія, вид. Венгерова, т. II, стор. 397.

^{40*)} А. Ремізовъ, Россія въ письменахъ, Берлін, (без року). Ремізов саме згадує про кахлі, але аналогії до амстердамського збірника в нього немає.

сатаны. Представлено для удобнѣйшаго понятія, въ десяти фигурахъ, для поощренія и способствованія къ христіанскому житію» (переводъ съ нѣмецкаго!), СПб. 1838, 8, 72 стор. (1. видання вийшло в Петербурзі 1820. р.).

А на початку ХХ. віку такий видатний (незалежно від того, чи оцінювати його філософічні тенденції позитивно, чи негативно) твір російської філософії, як «Столпъ и утверждение истины» о. П. Флоренського (Москва, 1910) прикрашений «емблемами», із нашого таки збірника ⁴¹⁾.

5.

Ми не будемо спинятися на генезі та історії «Символів і емблем», бо на цю тему готуємо окрему працю. Згадаємо лише деякі назверхні моменти цієї історії.

Книга має назву: «Символы и эмблемата суказомъ и бѣгоповедении его ощенейшаго величества, высокодержавнѣйшаго и пресвѣтлѣйшаго Императора московскаго великаго Гѣрца цѣря и великаго князя Петра Алексѣевича, великія и малыя и бѣлыя Росіи и иныхъ многихъ державъ и гѣрствъ, и земель восточныхъ, западныхъ, и сѣверныхъ самодержца и высочайшаго монархи напечатаны». Книга, як уже згадано, вийшла в Амстердамі 1705. р. в 4^о й має 281 стор. та 5 неномерованих листів, і складається з 840 штихів та тексту до них 8. мовами (пояснення змісту голландською мовою). Це видання хутко зробилось рідкістю, власне, одною з найрідкіших книжок петрівської епохи. Друге видання надруковано в Гарлемі 1743. р. в 4^о з текстом 4 мовами, зі змінами й переробом тексту видання це передруковане в Петербурзі 1788. та 1811. р. Нестором Максимовичем Амбодіком, якого помилково згадує Тургенєв як автора книги ⁴²⁾.

Сопіков⁴³⁾ указує як на джерело на видання Д. Де-ля-Фейлі (Амстердам, 1691). Ця вказівка викликала вже в Пекарського⁴⁴⁾ сумнів ⁴⁵⁾.

Згадаємо тут лише, що збірники емблем і символів надзвичайно розповсюджені в XVI—XVII. вв. Ціла низка штихів «Символів та емблем» має свої прототипи в цій літературі. Якщо хо-

⁴¹⁾ Крім „черепашки“ (№ 391), одначе, ні один із символів, які зустрічаємо в Сковороди, до книги Флоренського не ввійшов.

⁴²⁾ Див. Сопіковъ, III, 3723; Пекарскій, II, 112 і далі; Д. Ровинскій, Русскіе граверы... М. 1870, 397; також — „Библиотека А. В. Петрова, Собрание книгъ, изданныхъ въ царствованіе Петра Великаго“, СПб., 1913, тільки згадка та репродукція титульної сторінки. Коротеньку замітку дає „Книгоѣдъ“, Послѣд. Новости 11, V, 1930.

⁴³⁾ Там саме.

⁴⁴⁾ Там саме.

⁴⁵⁾ Це питання я роз'яснюю у згаданій вище праці, яку готую до друку.

чемо назвати кілька творів цього типу, треба вказати,⁴⁶⁾ н. пр., на A. Alciatus: *Omnia emblemata*; I. Boschius: *Symbolographia sive de arte symbolica*; I. de Boria: *Emblemata moralia*; його таки: *Mikrokosmos*; Ioach. Camerarius: *Symbolarum et emblematum ex re herbaria desumtorum centuria una collecta*; його таки: *Symb. et emblem. ex animalibus quadrupedibus desumtorum centuria una collecta* і інші його збірники; Guil. Hesius; Paulus Iovius (Giovio); P. Mascius: *Emblemata moralia*; Ch. Fr. Menestrier: *La philosophie des images, L'art du emblèmes, La philosophie des images énigmatiques*; D. Saavedra: *Princeps politicus*; O. Vaenus (Veen): *Amoris Divini emblemata*; його таки: *Emblemata Horatiana* і т. д.

Обґрунтування символіки знайдемо, н. пр., у Max. Sandaeus-a: „*Theologia symbolica*“, який таксамо, як іще багато інших збірників — дає лише спис символів, без малюнків. Той самий автор видає також книги „*Theologia mystica*“ та „*Clavis theologiae mysticae*“, які спеціально присвячені містичній символіці; книги Sandeusa відбилися на «Херувимського мандрівника» Ангела Сілезія⁴⁷⁾, перше видання «Херувимського мандрівника» було прикрашене символічною титульною сторінкою, таксамо і збірники віршів F. von Spee... Використала збірники емблем Vaenus-a та Hugo Mme de Guyon, як основу для цілої збірки віршів⁴⁸⁾.

Таксамо і протестанський світ не був позбавлений впливу символіки — цікаві гравюри, які, що правда, мають мало пунктів дотику з тими символами, що ми їх аналізуємо, знайдемо в виданні творів Якова Бема 1682. р., та вже на портреті Бема з р. 1667. Гравюри видання 1682. р. виконав відомий голяндський штихар Люйкене старший, що залишив, крім того, цілий ряд символічних збірок із власним віршовим текстом. Дуже нагадують традиційну символіку католицьких збірників гравюри, які додав до видання „*Vom wahren Christentum*“ J. Arndt-a Готфрід Арнольд (1701).⁴⁹⁾

⁴⁶⁾ Не вказую місць і років видання, бо детальний огляд дам у згаданій вище праці, а більшість нижченаведених збірників виходила в кількох, иноді багатьох виданнях.

⁴⁷⁾ Пор. M. Hilburgis Gies: *Eine lateinische Quelle zum „Cherubischen Wandersmann“ des Angelus Silesius*, Breslau, 1929, також K. Richstätter у „*Stimmen der Zeit*“, 1926, 361 і далі.

⁴⁸⁾ „*L'Ame amante de son Dieu, représentée dans les emblèmes*“, анонімно, Köln, 1716 (написано 1651).

⁴⁹⁾ Пор. I. B. Pitra: *Spicilegium soles mense*, Paris, 1855, II-III. Інша література символіки, крім вище цит. твору G. d'Alviella, W. Menzel: *Christliche Symbolik*, Regensburg, 1854; F. Portal, *Les symboles de Egyptiens, comparés à ceux des Hebreux*, Paris, 1840. З літератури рос. мовою, крім згаданої праці гр. С. Уварова та 2. тому „*Моих досугов*“ Буслаєва (цит. вище), треба згадати: Буслаєв, *Византійская и древне-русская символика...* („*Сочинения*“, т. II); Первухинъ. *О символизмѣ въ старой русской иконописи*. „*Труды III-го областного Истор.-Археол. Съѣзда въ г. Владимірѣ 1906 г.*“.

Треба сказати, що ми можемо вказати досить паралель і проміж окремими емблемами, які знайдемо в різних згаданих збірниках, та між символікою Сквороди. Чи є тут безпосередня запозика, сказати важко. — Дамо кілька прикладів. — У Альціятуса знаходимо, н. пр., гравюру буєла, що несе на спині другого, очевидно, свого батька⁵⁰); оповідання про шклування буєлів про своїх батьків лягло в основу »Благодарного Еродія« Сквороди. Зустрінемо в Альціятуса й Актеона, й Фаєтона, й Нарциса (підпис: *Φιλαντία*), і „*mutum auxilium*“ сліпого та кульгавого.⁵¹) У кольосальному збірнику Бошіуса⁵²) (понад 2000 штихів!) здибаємо — майже завжди з инакшими підписами — силу символів, що є й у Сквороди в амстердамському збірнику (н. пр., олень зі стрілою в тілі їсть траву I, XI, CXС; III, XI, CXС; метелик у свічки III, XVI, CCLXXXV; IV, II, XXXV; змії, що звитий у кільце III, LII, MII; малпа з дитиною, яку вона „*perdit amando*“ — IV, VIII, CLI і т. п.); є й такі, яких не зустрічаємо в амстердамських »Емблемах«; так у Сквороди верблюд є символом ненаситства людського, цей символ є й у Бошіуса (I, XXXII, DCCLVIII, „*Nunquam satis*“, також III, XXXIX, DCCXLVI); знайдемо в Бошіуса й »мідного змія« (III, XLV, DCCCLXX). — У Камераріуса побачимо сніп сіна — „*hoc omnis caro*“⁵³) оленя, що глитає змії⁵⁴), оленя, що, поранений стрілою, їсть траву⁵⁵), і малпу — „*caecus amor sobolis*“⁵⁶)

Владимір, 1909; Арсенъевъ, Доисторическій и символическій элементъ въ изученіи иконописи, „Труды III Археол. Съѣзда“, том IV; Яцимирскій, Изъ области старинной символики въ русской иконографіи, „Старые годы“, 1907, X; Барвинокъ: Нравственный символизмъ русской живописи XVI-XVIII вв., Київ, 1912 (також „Труды Киев. Дух. Академіи“, 1912). Українська література вказана вше в прим. 25. „Філософічної символіки“, на жаль, більшість ізгаданих праць торкається лише дуже побіжно.

Здається, найповніший бібліографічний матеріал дають книги: L. Volkman n, *Bilderschriften der Renaissance, Hieroglyphik und Emblematic in ihren Beziehungen und Fortentwicklung*, Lpz, 1923, де, що правда, вважена лише одна сторона символіки ренесансу, але намічені впливи символіки та емблематики аж до XIX. віку, та H. Green: *Shakespeare and the emblem writers*, London, 1870, який, одначе, перебільшує впливи емблематичної літератури на Шекспіра. Окремі замітки про вплив збірників символів та емблем у працях про німецьку поезію бароко — пор. H. Cysarz: *Die deutsche Barokdichtung 1924* (за індексом „Saavedra“). Про значіння символіки та емблематики в містици — лише замітки E. Seeberg-a про „*die emblematische Mystik*“ у „*Zur Frage der Mystik*“, 1924, стор. 8-11. Деякий матеріал до цієї важливої теми опублікую в найближчому часі.

⁵⁰) *Alciatus Emblemata*, видання з 1574, ст. 41.

⁵¹) Там саме, ст. 64, 69, 81, 187.

⁵²) *Boschius, I. op. cit., Augustae Vindelicorum*, 1702.

⁵³) *Symbolorum et emblematum ex re herbaria desumtorum centuria una collecta*, Франкфурт, 1661, стор. 100 (XCVIII).

⁵⁴) *Symb. et emblem. ex animalibus quadrupedibus desumtorum centuria una collecta*, Франкфурт, 1661, стор. 42 (XI), пор. 66 (LXIV).

⁵⁵) Там саме, 71 (LXIX).

⁵⁶) Там саме 79 (LXXVIII).

і метелика у свічки,⁵⁷⁾ й багато інших символів. — У Вена побачимо, н. пр., символ, який відданий Сковородою в віршу „*Fabula de Tantalo*“:

». . . сверху сквозь хоромы
низпущенъ висить камень преогромный (у Вена — меч),
над саменькою его головою,
не даетъ ему сидѣти въ покоѣ.
Бои́тся бѣдный, какъ себѣ порушитъ,
на власѣ висить, вотъ, вотъ въ прахъ сокрушитъ⁵⁸⁾.

Частина цієї символіки дуже стара. І хоч Сковорода й помилявся, вважаючи її за переємницю якоїсь старої »поганської« або »єгипетської« »богословії«, та проте дослід символіки минулого привів би нас до античності та й до Єгипту.⁵⁹⁾ — Але цікавіший, ніж старовина символіки, той факт, що вона грає досить велику роль й у філософії нових часів — від середньовіччя до ренесансу, до містики, теософічної філософії нових віків і до Шелінга, Баадера та Гегеля⁶⁰⁾. Як приклад можна навести Ангела Сілезія, в якого помітимо навіть вплив вищезгаданих збірників символів та емблем. Та навіть у Гегеля знайдемо, що він свідомо звертається до символіки. У вводі до „*Philosophie der Geschichte*“, н. пр., здибаємо символ фенікса (Lasson, VIII, 11—12), зерна й рослини (там саме, 35), кола й осередку (там саме, 32) й ин.

Одмітимо, що — модернізоване — видання ілюстрацій G. Arnold -а до „*Vom wahren Christentum*“ Arndt -а вийшло ще 1876. р. у Штутгарті. (Там, між иншим, метелик у свічки — 10, компас — 27, черепашка — 39, магнет — 44 й ин.).⁶¹⁾ Та й П. Флоренський використовує емблеми ще 1910. р.!

⁵⁷⁾ Збірник без титульної сторінки, що його має бібліотека Празького Університету, 99 (XCVIII).

⁵⁸⁾ O. Valerius: *Emblemata Horatiana*, Amstelodami, 1684, стор. 75, Сковорода, Баг. II, 294—5.

⁵⁹⁾ До історії символіки в античності див., н. пр., R. Eisler, *Weltenmantel und Himmelszelt*, München, 1910, та того самого автора: *Orphisch-Dionysische Mysteriengedanken in der christlichen Antike*, Lpz. 1925, Th. Hopfner, *Griechisch-egyptische Offenbarungszauber („Studien zur Paläographie und Papyruskunde“ XX-XXIII)*. Література цієї теми за останні часи росте.

⁶⁰⁾ Ролі символіки в історії теоретичної думки я присвячу спеціальну працю; деякі вказівки зроблені мною в праці „*Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Silesius* (в „*Zeitschrift für slavische Philologie*“, VII), також у доповіді „*Zur Frage über die Pflanze als religiöses Symbol*“ (резюме в „*Aktes du V. Congrès International d'Histoire des religions*“, Lund, 1930, 67-71).

⁶¹⁾ Наприкінці вважаю за свій приємний обов'язок висловити свою подяку тим, хто окремими вказівками та допомогою в виготованні репродукцій спричинився до скорого закінчення цього етуду, а саме пп. Н. Окуневу, В. Січинському й В. Тукалевському. В особі останнього висловлюю подяку також Слав'янській бібліотеці міністерства закордонних справ Ч.С.Р., де я опрацював таку рідкість, як перше видання „*Symbola et emblemata selecta*“ та дістав ласкавий дозвіл виготовити репродукції. Д. Ч.

1. 1. 1.

2. 2. 2.

3. 3. 3.

4. 4. 4.

5. 5. 5.

6. 6. 6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

Того самого автора.

КНИГИ:

1. Логіка. Прага. 1924.
2. Грецька філософія до Плятона. Прага. 1926.
3. Філософія на Україні. Прага. 19 б. 2 вид. частина I. Прага 1929.
4. Нрисы з історії філософії на Україні. Прага. 1931.
5. Dostojevski-Studien. Reichenberg. 1931.
6. Hegel bei den Slaven. Reichenberg. 1934.
7. Філософія Г. С. Сковороди Варшава 1934.
8. H. S. Skovoroda. Ein ukrainischer Mystiker des XVIII. Jahrhunderts (друкується).

ГОЛОВНІШІ СТАТТІ:

9. Tjutčev und die deutsche Romantik. Zeitschrift für slavische Philologie. IV (1928).
 10. Schiler und die „Brüder Karamazov“. Там саме. VI (1929).
 11. Skovoroda-Studien. Там саме. VII (1930) та далі.
 12. Ševčenko und D. Strauss. Там саме. VIII (1932).
 13. О формализмѣ в этикѣ. Труды Русскаго Народнаго Университета в Прагѣ. т. I. (1928).
 14. Сковорода и нѣмецкая мистика. Там саме. т. II. (1929).
 15. Этика и логика. Там саме. т. IV. (1931).
 16. Hegel et Nietzsche. Revue d'Histoire de la philosophie. III (1929).
 17. Достоевский — психолог. „О Достоевском“, т. 2. Прага. 1933.
 18. Гегель і французська революція. „Науковий Збірник Укр. Педаг. Інституту в Празі“ I (1929).
 19. Нові досліді над історією астрології. „Етнографічний Вісник“ VIII (1929).
 20. Uebermensch. übermenschlich. Zur Geschichte dieser Worte und Begriffe. „Записки іст.-філол. відділу УАН“. XIII (1930).
 21. Філософіяна метода Сковороди. Збірник на пошану К. Студинського. (1930).
 22. Платон в древней Руси. Записки Русскаго Историческаго Общества в Праге. II. (1931).
 23. Zur Charakterologie der Ukraine. Slavische Rundschau. 1931. IV.
 24. Phonologie und Psychologie. Travaux du cercle linguistique de Prague. IV (1931).
-